

Hélène Carrère d'Encausse

ROMANOVCI

DYNASTIE POD VLÁDOU KRVE

Hélène Carrère d'Encausse
LES ROMANOV
Une dynastie sous le règne du sang

translation © Jana Němcová, 2017

„Les Romanov“ by Hélène CARRERE D'ENCAUSSE © Librairie Arthème Fayard, 2013

ISBN 978-80-7511-338-2

ISBN 978-80-7511-339-9 (epub)

ISBN 978-80-7511-340-5 (pdf)

Hélène Carrère d'Encausse

ROMANOVCI

DYNASTIE POD VLÁDOU KRVE

*Claudu Durandovi, nakladateli a příteli,
jehož tolik cenné rady mě doprovázejí už čtvrt století*

ÚVOD

Dne 21. února 1913. V Petrohradě, hlavním městě, vyrostlém z bažin, obklopeném vodou, vysněném a vystavěném Petrem Velikým o dvě století dříve, se rozléhají rány z děla. Začíná oslava třístého výročí dynastie Romanovců. Velkolepé slavnosti zavedou carskou rodinu z hlavního evropského města imperátora Petra do hlavního města staré Rusi – Moskvy, která zažila korunovaci všech carů. Poté carská rodina odjíždí napříč svým impériem a zastavuje se v Kostromě, městě postaveném na břehu velké ruské řeky Volhy, odkud dynastie, jejíž dlouhá historie je v tomto slavném roce oslavována, pochází. Právě zde byl mladičkový Michail Romanov v roce 1613 vybrán Dumou bojarů, aby nastoupil na ruský trůn.

Dynastii Romanovců v roce 1913 představuje rodina, která postupuje v čele dlouhého průvodu a před kterou se právě sklání davy tisíců se na kraji cest či na břehu řek. Vítězoslavný carský pár, čtyři krásné velkokněžny a jediný stín této podívané – devítileté dítě, bledé, křehké a nesené námořníkem. Přesto je carevič Alexej následníkem trůnu, budoucností dynastie.

Při této okružní cestě má carská rodina možnost odhalit, co je její impérium, nesmírný prostor, jehož nejzazší hranice, které ho oddělují od Persie, byly právě stanoveny. Množství obyvatel, sto dvacet pět milionů, počet, který nepřestává stoupat a který nabízí obrázek obdivuhodné rozmanitosti Ruska. Lid různého původu,

všech možných kultur a náboženství – podobná lidská mozaika nikde jinde neexistuje.

Tento nesmírný prostor navíc oplývá přírodním bohatstvím. Vyvází obilí, plní se továrnami a přitahuje jako nové Eldorado nespočet podnikatelů a střadatelů dychtících podílet se na blahobytu této neobyčejné a fascinující země. Země, která se stala významnou evropskou mocností, spojencem Francie, která na ni spoléhá, stejně jako spousta dalších států na kontinentě, které společně čelí znepokojující a ctižádostivé Německé říši vybudované Bismarckem.

Ani davy, které se tlačí kolem cest, po nichž projíždí carský průvod, ani státy, které obdivují moc tohoto impéria, nemají vůbec tušení, kolik nejistoty se skrývá za tímto triumfem. Nepředpokládají, že za pět let se v tomtéž impériu vznítí revoluce, monarchie bude smetena, carská rodina vyhlazena.

Nad touto tak velkolepou a šťastnou cestou však visí neblahé předzvěsti. A Mikuláš II., suverénní vládce, který průvod vede, tak citlivý na znamení, je možná zaznamenaná. V Kostromě při setkání s duchem svého předka, prvního z dynastie, navštíví Ipatjevský klášter, z něhož Michail odešel, aby usedl na trůn; tuší Mikuláš II., že toto jméno *Ipatjev* ho bude pronásledovat až do konce života? *Ipatjev*: jméno kláštera, kde vznikla jeho dynastie, ale také název odlehlého domu za Uralem, kde měl být on, hlava rodu, a všichni jeho blízcí zavražděni. Jaká to strašná shoda okolností!

A není jediná. Jeho předek, tento duch, který ho vítá v Kostromě, se jmenuje Michail. Pět let poté, v tom osudném roce, Mikuláš II., nucený zřici se trůnu, určí jako nástupce svého bratra, který je také Michail. A ten, aby trůn přijal, ho bude chtít obdržet, jako první z Romanovců, shromážděním zastupujícím ruský lid. Duma bojarů již neexistuje, ale není Ústavodárné shromáždění na počátku 20. století její moderní formou? Michail I. zahajuje dynastii, ten, který měl být Michailem II., ji uzavírá. Další shoda okolností!

Co Mikuláš II. věštil z těchto nashromážděných znamení, zatímco se budoucnost ještě jevila tak příznivě? Co si o tom myslel ve chvíli utrpení, kdy se staly tyto shody okolností skutečnými? Víme, že si oddaně uschoval sešit psaný rukou dědečka, kterého uctíval, Alexandra II., jež byl prostě nazván *Romanovci*, dějiny jedné dynastie, která dále pokračovala i poté, co car osvoboditel zaznamenal její velké okamžiky. Dějiny dynastie vyznačující se tragédiemi, vraždami, neštěstími navzdory časům slávy. A obklopené znameními, která vždy živila obavy stejně jako sny pověřivého národa, jakým byl ruský lid. Zde jsou dějiny dohnané do osudného konce, jehož se vždy Mikuláš II. obával: dějiny Romanovců, tří století slávy, moci a krve.

I. KAPITOLA

K počátkům Ruska / Krvavá moc

„Legitimní car zemřel, trůn zůstal prázdný a začaly nepokoje.“

Autor tohoto lapidárního výroku – velký historik Kostomarov – umísťuje velmi příhodně do roku 1584, kdy zemřel car Ivan Hrozný, počátek jednoho z nejtragičtějších období ruských dějin: neklidnou dobu – *smutnoje vremja*.

Toto období bude zahrnovat tři desetiletí a bude završeno roku 1613 nástupem nové dynastie – Romanovců.

Dějiny Ruska v těchto desetiletích neklidu, i předtím během stejně tak nepokojných století, jsou především dějinami krvavých konfliktů a dobývání moci. Je to dlouhá krvavá historie.

Na počátku byl, jako velmi často v dějinách lidských společností, hrdina, mýtus: Rurik, kníže z Novgorodu, o němž téměř nic nevíme, ani o jeho původu, ani o jeho činech a skutcích, který však dal jméno dynastii, jež vládla Rusi od 9. století. Naproti tomu jeho příbuzný a dočasný nástupce Oleg je historikům znám dobře. Než Rurik umřel, označil za svého právoplatného nástupce syna Igora. Ale protože ten byl ještě pouhým dítětem, regentskou vládu měl zajistit Oleg.

V roce 862 se Oleg vydává na tažení dolů po Dněpru, dostává se až k „malému městu umístěnému na kopci“ – jedná se o Kyjev, kolébkou Rusi. Zbavuje moci Askolda a Dira, kteří tam vládnu, neboť nejsou, jak jim řekne, „rodu knížecího“, a aby se jich zbavil,

bez váhání je zabije. Od tohoto okamžiku je pánem Kyjeva, který prohlásí „matkou ruských měst“.

Léta běží, Igor se stává dospělým; Oleg ho uzná Rurikovým nástupcem, svěří mu Kyjev a odjede bojovat s Turky.

Oleg, řečený Moudrý, vládl Kyjevu tři desetiletí, i když jeho panování bylo přerušeno válečnými lety. Když roku 907 umírá,* je svrchovaným vládcem Kyjeva skutečně Igor, Rurikův syn. Tak začíná eposej dynastie Rurikovců; dlouhý sled knížat spřádajících dějiny.

Ale Kyjev zdaleka není pokojným knížectvím; je obklopen hrozivými sousedy, kteří vypadají, že se na něj každou chvíli vrhnou, zpusťoší ho, zbaví ho nezávislosti. Chazaři, Pečeněhové, Polovci přicházející ze stepi se nepřestávají valit na „matku ruských měst“. A poslední zkouškou jsou roku 1240 Mongolové, kteří stanou před Kyjevem; vede je Čingischánův vnuk Bátú, jenž dobyl Rjazaň, pak Vladimir a Suzdal. Město je vzato ztečí, srovnáno se zemí, obyvatelstvo vyhlazeno. Zlatá horda slaví úspěch.

Drama mongolské okupace doplnilo množství vnitřních dramat: boj, který trápí dynastii, boj rodů, vymáhání feudálních výsad. Na počátku toho všeho stojí problém následnictví, který oslabí moc Rurikovců a urychlí jejich pád. Byzantské právo, které přisuzovalo dědictví po otci prvorozenému, do Kyjeva bezpochyby proniklo s přijetím křesťanství Vladimírem I. v 9. století. Ale slovanská tradice dělení se ukáže být silnější než byzantská. Konec konců tato slovanská tradice byla velmi komplexní. Na jednu stranu potvrzovala přednost prvorozeného, knížete Kyjeva, Rurikova potomka, před jeho bratry, kteří byli jeho vazaly. Ale současně zachovávala následnický princip mezi bratry, smrt knížete měla za následek přiznání nástupnictví bratrovi, který po něm následoval, a ne jeho synovi. Tento složitý systém byl zdrojem nepřetržitého soupeření

---

* Olegovo úmrtí se ve většině pramenů uvádí až roku 912. – Pozn. překl.

a neustálého vraždění uvnitř rodu. Dědické problémy se tradičně řešily vraždou.

Přesto v tomto prostředí krvavých sporů poznal Kyjev šťastné okamžiky, v nichž vynikající panovníci zabezpečovali období míru. Nejprve Vladimír po svém přestupu ke křesťanství. Poté jeho syn Jaroslav Moudrý, který se chvíli bouří proti otci, ale jemuž Vladimírova smrt zabránil stát se otcovrahem. Když dosáhne moci, vykonává rozumnou a pokojnou vládu a jeho politické, zákonodárné a vzdělávací dílo mu vynesou uznání „ruský Karel Veliký“. Později přichází Vladimír Monomach, který není přímým nástupcem svého otce, ale který byl vynesena k moci důvěrou lidu, hezkou to výjimkou z dědického pravidla. Je to moudrý kníže, pozoruhodně vzdělaný, který vypracuje zákonodárný systém a obhajuje pokojné způsoby vládnutí.

Později Kyjev zažil řadu efemérních knížat, která se střídala zběsilým tempem, v němž byla vyháněna od moci, aby se k ní nakrátko vracela díky vzájemným vraždám. Utrpení Kyjeva ukončil v roce 1169 Andrej Bogoljubskij, Monomachův pravnuček, suzdalský kníže, který se ale chtěl stát také knížetem Kyjeva. Shromáždil knížata, aby se zmocnil města, které podrobil plenění. Kyjev, takto trýzněn vlastními, dozrál na počátku 13. století k tomu, aby podlehl okupačnímu nájezdu.

Mongolská nadvláda byla samozřejmě tragédií pro Kyjev i všechna ruská knížata pocházející z Rurikovců, která tehdy vládla v zemi, ale také jim přinesla jisté výhody. Přiměla je urovnat vlastní spory a postupovat jednotně. Mongolové v zásadě vládli nenáročně, ba dokonce nepřímě. Vybírali „tribut“, ale spíše než aby si vzali jeho výběr sami na starost, což by předpokládalo zřídit správu a dohlížet na podmaněný lid, raději tuto starost svěřili místním knížatům. Za jejich spolupráci jim udělili listinu, *jarlyk*, skutečnou chartu uznávající moc těchto knížat nad vlastními poddanými. Mongolové sázeli na tento princip uznání, aby ustanovili mezi knížaty hierar-

chii a podpořili ta nejposlušnější, která tak získala rostoucí lokální vliv a měnila se v malé mocnáře. Pro ruskou jednotu to byl příznivý proces. Roku 1317 obdržel Jurij, kníže moskevský, od chána Uzbeka, který tehdy ovládal Rus a jehož sestru měl za manželku, s *jarlykem* titul moskevského velikého knížete. Podpora mongolského chána dodala Jurijovi odvalu v záměru rozšířit svou moc do dalších oblastí – je to počátek „shromažďování ruských zemí“ kolem jeho knížectví, což Moskvě přisoudí hlavní roli v rámci Rusi, která se, zatím nesměle, vydává na cestu scelování.

Později, během dalších složitých následnických sporů, získává také Jurijův mladší bratr Ivan zvaný Kalita od chána titul velikého knížete Moskvy. Tak je stvrzeno přední postavení Moskvy nad ostatními knížectvími, a město zažívá rychlý rozkvět, jenž souvisí s chánovou ochranou. Moskva je tak přitažlivá, že se do ní církve, která dosud sídlila ve Vladimíru, rozhodne přesunout hlavní náboženské centrum Rusi. Byzantský model jednotného státu, kde se nástupnictví řídí přísnými zákony, tlak mongolského okupanta a jeho podpora moskevských knížat, jejich vzrůstající moc a úsilí shromáždit ruské země, konečně také podpora, kterou jim přináší církve, přispěly k tomu, že může sjednocená Rus v roce 1480 dosáhnout suverenity. Ivan III. tehdy slavnostně vyhláší konec mongolské nadvlády.

Ivan III. mohl díky svému dlouhému panování (1462-1505) sehrát významnou roli v „shromažďování“ Rusi. Do své moci získal dosud nezávislá knížectví Novgorod a Tver, udělal ze sebe nástupce kyjevských knížat a pozvedl své postavení, když se oženil se Sofií Palaiologovnou, neteří posledního byzantského císaře Konstantina XI. Když tak učinil, přidal dvouhlavého byzantského orla ke svatému Jiří, ochránci dynastie, a přisvojil si titul *cara*.

Politický pokrok byl značný, i když se Ivan III. občas vracel ke starému zvyku dělení. Vydobyl si moc, když se zbavil svých bratrů, které uvrhl do vězení nebo zabil, a uchvátil jejich země. Vůči vlast-

ním synům se ukázal být více nejistý, když jim sice přidělil výsady, ale zároveň stanovil, že jenom veliký kníže vládne diplomatickou a finanční mocí.

V mnoha směrech připomíná Ivan III. svého současníka Ludvíka XI. Stejně jako on rozbil ve své rodině feudální zřízení. Stejně jako francouzský král, který učinil konec anglickým nájezdům, skoncoval s nadvládou Mongolů. Stejně jako tento Francouz, který uvedl zákony svého království do souladu s novým řádem, vydal roku 1497 zákoník *Suděbnik*. A konečně stejně jako Ludvík XI. jednal se všemi, kdo se mu postavili do cesty, nemilosrdným způsobem. Jeho vnukovi Ivanu IV., který zdědí trůn ve věku tří let, připadne úkol završit politické dílo sjednocení a uspořádání moci, zahájené na začátku rurikovské dynastie. Ale protože tříleté dítě nemůže vládnout, dědické spory kolem regentství budou mít za následek strašlivé násilí, začínající vraždou regentky Jeleny, která ostatně sama zavraždí příbuzné ohrožující její moc. Dětství budoucího Ivana IV. se odehraje při podívané na postavené šibenice, vypíchané oči, na mrtvoly na kusy roztrhané, za řevu mužů podrobených mučení.

Dvě tváře Ivana IV., zvaného Hrozný

Není divu, že se Ivanovi již ve třinácti letech, když pozoruje své příbuzné, kteří tak násilně soupeří o moc, podaří provést první převrat. Svolává bojary, obžalovává je a oznamuje jim, že se pomstí na tom nejmocnějším z nich, který drží všechnu moc, knížeti Šujském. Jeho pomsta je strašná: poté, co ho nechá mučit, ho dává roztrhat svým psům. Ještě čtyři roky vyčkává a roku 1547 se nechává korunovat. Je mu sedmnáct let a nárokuje si titul cara. Moskva již není pod vlivem velkoknížete, ale samovládce.

Ivan IV. je ztělesněním tragického osudu předromanovské Rusi a jejích ztracených možností. Jeho skutečné panování začíná dramatem: požárem, který zpustoší Moskvu, vzpourami, panikou. V tomto ovzduší národního neklidu a pověřivosti se bojaři bouří a povstávají, aby se pokusili chopit se znovu moci. Ale Ivan dosáhne zjednaní pořádku, prosadí svou moc a rozhodne se pro shovívavost a mír. Otevírá se doba reforem podléhajících zemskému sněmu (*Zemskij sobor*): soudní reformy, správní, vojenské; konečně také určení vztahu mezi církví a státem koncilem roku 1551.

V prvních letech vlády se Ivanu IV. podařilo vybudovat ruský stát, přetvořit společnost, v níž je domýšlivost velkých zlomena, v níž jsou všichni angažováni ve službách státu, v níž se může uplatnit nadání nejprostších. Ivan také zajistil bezpečnost hranic. Rusko, konečně stmelené, se tak stává evropskou zemí podobnou ostatním.

Ale ještě jednou se projeví tragický osud země, a na počátku tohoto zvratu jsou nepředvídané okolnosti.

Roku 1560 umírá carova manželka Anastasie Romanovna. Ivan je přesvědčen, že byla zavražděna. Není snad každá smrt v Rusku výsledkem úkladné vraždy? Hledá viníky. Činí tak obzvláště horlivě i proto, že musel před několika lety, kdy byl vážně nemocen, sledovat, jak mezi mocnými sílí ambice vedoucí ke spiknutí a rozvratu systému. Když se zázračně vyléčil, ztratil již důvěru ve své okolí a Anastasiina smrt dovrší přeměnu rozumného knížete v krutovládce, který nezná žádných mezí.

V jeho šíleném výkonu moci se prosazují tři rysy, které ničí všechny předchozí pokrok. Zaprvé rozdělení území na dvě části: jednu, kde si zemské orgány zachovávají své pravomoci; druhou, *opričninu*, která je oddělenou oblastí, kde se prosazuje jediný zákon, a to panovníkův. V této části Ruska neexistuje žádná tradiční autorita či prostředník, platí pouze přímý vztah věrnosti carovi. Je to předobraz totalitních států 20. století. Druhou inovací je naprostý teror; spiknutí nebo podezření ze spiknutí má za následek přijetí principu kolektivní viny, který Ivanovi umožňuje zničit jeho odpůrce, ale také celé rodiny, ba dokonce města (Novgorod roku 1570), zaútočit na církve a zavraždit metropolitu Filipa, kterého pak církve prohlásí za svatého. Genocida nepatří jen do historie 20. století, je příznačná již pro druhou etapu vlády Ivana Hrozného. Konečně třetím projevem tohoto šíleného panování je 19. listopad 1581 – Ivan zabije vlastního syna, dědice, Anastasiina syna.

Tato druhá část vlády byla založena na logice tabuly rasy. Car již nedokáže strpět *starou Rus* s jejími bojary a městy, která občas zavádějí demokratické praktiky, jako to předvedli správci Novgorodu, církve, konečně ani samotného nástupce, a zničí je se zuřivostí, jež nezná mezí, ani žádnou výjimku. Ivan IV. si zcela zasloužil jméno, které mu dal lid: Hrozný (*Groznyj*, z *groza*, hrozba). Chtěl vytvořit nový svět, v němž by měl naprostou moc nad lidmi a věcmi. Tato

utopie nabude převahy nad ním a ruským státem, jehož konstrukci v první fázi vlády završil. Tak začne neklidná doba. Vyznačuje se několika prvky:

Nejprve dynastická otázka. Když Ivan zemřel, bylo ještě možné vybrat následníka. Dva z jeho synů přežili, ale v dané situaci nebyli moc vhodní. Starší Fjodor, Anastasiin syn, byl spíše řeholník než car, a panovala důvodná obava, že nebude poslušen rodičů ani bojarů, jejichž ambice povzbuzovalo odhalení Fjodorovy neschopnosti, někteří dokonce mluvili o jeho idiocii. Druhý dědic byl Dimitrij, syn Marie Nagajové, poslední manželky Ivana Hrozného. Církev tento poslední sňatek nepožehnala, a v jejích očích stejně jako v očích lidu byl Dimitrij pouhým levobočkem. Na jednu stranu tu byl dědic neschopný vládnout a navíc bez potomků, na druhou nelegitimní dědic; Fjodor byl navzdory všemu prohlášen za cara. Ale v této poněkud zmatené situaci se objevil muž seslaný Prozřetelností: Boris Godunov, jeho švagr. Čaroděj mu předpověděl, že jednoho dne usedne na trůn a setrvá tam sedm let. Prosadil se jako výhradní poradce cara a jakýsi regent. Mladého Dimitrije a jeho blízké poslal do Ugliče, jejich údělného panství, a zahnal všechny své soupeře, ale nikdy neprolil krev.

K dobru se mu připisují dvě novoty: jedna sociální, druhá náboženská.

Sociální problémy jsou tehdy značné. Většinu ruského obyvatelstva tvoří především rolnictvo, jehož postavení neustále oslabuje. Šlechta, která nechává rolníky pracovat na svých panstvích, je strašně ždímalá. Ubozí rolníci, zmožení veškerou zátěží, prchají do nově otevřených prostor – mnozí se přidávají ke kozákům ze stepi, víceméně rebelům, a stát tato nadměrná pohyblivost zneklidňuje. Ostatně od roku 1497 jsou stanovena omezení: rolníci mohli opustit panství, k nimž byli připoutáni, jen během dvou týdnů kolem svatého Jiří (patrona Ruska), to je 26. listopadu v juliánském kalendáři. Ivan Hrozný se rozhodl tuto toleranci zrušit a nechal vypracovat

pozemkovou knihu, aby lépe lokalizoval uprchlíky, kterých bylo stále hodně. Roku 1597 bylo nařízeno, že každému rolníkovi, který utekl před rokem 1592 (datum sčítání obyvatelstva), zůstává svoboda pohybu, ale ten, který utekl později, musí být vrácen svým pánům. V roce 1649 bude proces znevolňování rolnictva završen a nový zákoník zavede nevolnictví s konečnou platností.

Boris Godunov v tom hrál významnou roli. Aby posílil stát, své panství, postupně rozšířil nevolnictví, které využíval k tomu, aby odměnil své sluhy a zajistil si jejich věrnost. Upevňování nevolnictví v Rusku se odehrávalo v nevhodnou dobu oproti vývoji v západní Evropě, kde obnova státu měla za následek zánik nevolnictví zřízeného v čase, kdy byl stát slabý, podrobený tlakům mocného feudálního řádu.

Druhou velkou inovací Borise Godunova bylo založení ruského patriarchátu. Konstantinopol byla ovládána nevěřícími, ruská církev na ní nemohla být nadále závislá. Stala se autokefální.

Roku 1590 se zdá, že v Rusku nastane období klidu. Boris Godunov drží moc, ale činí tak ve jménu suverénního vládce, který je legitimním dědicem; ruská církev potvrzuje moc státu a šlechta je klidná, protože stát připoutává rolníky k jejím panstvím.

Po Rurikovcích střídání pravých a falešných carů

Dvě dynastické události – zde vidíme hlavní význam tohoto problému pro Rusko – zničí tuto chvilkovou rovnováhu. V květnu 1591 je Dimitrij, dítě z Ugliče, nalezen podřezaný. Tato záhadná smrt otevře cestu veškerým obviněním, veškerým pomstám.

Roku 1598 umírá Fjodor bez dědice. Rodová linie Rurikovců je přerušena. Jakého panovníka tedy dát Rusku? Ovšemže ještě žila knížata pocházející od Rurika, ale žádné nehrálo roli ve vývoji ruského státu. Avšak byl tu Boris Godunov, držitel moci, šikovný politik, posílen čarodějovou předpovědí. Svou kandidaturu prosadil v zemském sněmu, který narychlo svolal, kandidaturu podpořil patriarcha, jenž mu vděčil za svůj status, duchovenstvo a stejně tak lid povoláný potvrdit to, co se podobalo plebiscitu. Při nástupu na trůn, který měl zdání legitimacy – společenského přání, zpretrhal Boris Godunov tradici tak obtížně zavedené rodové dědičnosti a určitým způsobem i mýtus o posvátné povaze panovníka. O výběru vládce už s konečnou platností nerozhodovala legenda – ta o Rurikovi – ani kontinuita, ale společnost.

Tohle přerušení přispěje k nepokojům, které se zemí již šíří. Kdo je pravý car, kdo ten falešný? Dynastická změna neprochází tak snadno, a fáma o existenci *pravého cara* sílí současně s tou o *uzurpátorovi*, který zavraždil cara, aby se zmocnil jeho místa.

Jako vždy hraje v Rusku ve sledu událostí zásadní roli společenské klima. Rolníci nesouhlasí s rozšířením nevolnictví, pokračují